

ZÁVĚR

„Nejprostším důvodem, a zároveň u všech tím nejniternějším, byl strach. Raději být bit, než být bit. Pak poněkud mlhavé omámení, opojení jednotou, magnetismus masy. Dalším důvodem bylo pro mnohé zhnusení a touha pomstít se těm, kteří je nechali na holičkách. A pak to zvláštní německé myšlení, úvaha asi toho druhu: Nic, co předvíдали odpůrci nacistů, se nesplnilo. Tvrдили, že nacisti nevyhrají. A přece vyhráli. Takže jejich odpůrci neměli pravdu. Tudíž mají pravdu nacisti.“ U některých (zvláště u intelektuálů) hrálo roli přesvědčení, že pokud teď vstoupí do nacistické strany, mohou ještě její tvář změnit a nasměrovat jinam. Samozřejmě fungovala i obyčejná davová psychóza a konjunkturalismus.“ Těmito slovy popsal slavný německý publicista Sebastian Haffner důvody, jež v roce 1933 v Německu pozoroval u lidí, kteří se rozhodli nejen se přizpůsobit nacionálněsocialistickému režimu, ale také vstoupit do řad jeho stoupců nebo aktivních spolupracovníků.¹²⁶⁷ Kolik z těchto důvodů, z těchto motivací přizpůsobení, lze najít v jednání Eduarda Wintera a dalších německých historiků v Protektorátu Čechy a Morava?¹²⁶⁸ Lze totiž říct, že mezi historiky bylo ještě méně než mezi profesory jiných vědních oborů těch, kteří nepodporovali Hitlerův režim. Sudetoněmečtí historikové provedli sami a dobrovolně „zglajchšaltování“ svého oboru a podřídili jej

1267 S. HAFFNER, Sebastian: Příběh jednoho Němce. Vzpomínky na léta 1914–1933. Praha 2002, s. 124–125.

1268 Psychologická literatura říká, že motivace je „označením pohnutek, vedoucích k chování“. Psycholog HOMOLA, Miloslav: Motivace lidského chování. Praha 1972, s. 12, pak dále upřesňuje: „Obecněji bychom mohli říci, že pod pojmem motivace rozumíme všechny individuální nebo skupině připisované pochody, které vysvětlují nebo činí srozumitelným jejich chování.“ Důležité je také si uvědomit, že motivace je „ve skutečnosti odvozeným pojmem, hypotetickou konstrukcí. [...] Nejsme prakticky nikdy motivováni pouze jedním motivem, ale vždy komplexem, v němž se motivy vzájemně propojují a ovlivňují se“.

politické moci a politické kontrole.¹²⁶⁹ S mocenskými úřady totalitárního režimu také bez výjimky spolupracovali. Vlastně mezi nimi těžko najdeme jednoho, který by stál ve skutečné opozici vůči nacionálněsocialistickému režimu. Viděli jsme, že i Winter, který byl v prvních měsících po vzniku protektorátu odmítán všemi vlivnými nacistickými organizacemi na Německé Karlově univerzitě v Praze pro své katolictví jako naprosto ideologicky nedůvěryhodný a nevhodný k výuce nacionálněsocialistických studentů Filozofické fakulty, se nakonec stal spolupracovníkem nacistických tajných služeb a jedním z ředitelů instituce, která měla být výsostnou institucí SS-vědy v protektorátu.

Kolektivistický svět „národného“ socialismu byl sudetoněmeckým historikům v mnoha ohledech velice blízký. Většina z nich patřila ke generaci německých intelektuálů z českých zemí, narozených v letech na přelomu 19. a 20. století,¹²⁷⁰ kterou můžeme označit jako národoveckou. A i ti starší, jako Wostry (nar. 1877), Pirchan (nar. 1881) a Weizsäcker (nar. 1886) jim byli názorově blízko, protože v národovectví oné generace dlouho nepřevládal vliv rasových idejí Hitlerova nacionálního socialismu. Ačkoliv mezi nimi můžeme pozorovat širokou škálu názorů od umírněnějších národovců katolického ražení (Lemberg, Winter) až po ty nejradikálnější Pfitznera a Zatscheka, myšlení všech se třídilo podle dichotomie národní/jinonárodní, přičemž pojem národ vycházel z metafory kolektivního organismu. A této dichotomie se nedokázali v podstatě zbavit po celý život, jak naznačuje úplně poslední autobiografie Eduarda Wintera, který se tuto dichotomii po roce 1945 pokoušel překonat příklonem ke komunistické ideji proletářského internacionálního. Ačkoliv světem jejich dětství a dospívání byla ještě stará rakouská, a přes německý nátěr v podstatě nadnárodní monarchie,¹²⁷¹ jejich vlastním světem, když se monarchie zhroutila, měl být svět budovaný podle národního principu, Evropa organických národů a národních států, ne Evropa občanů. První světová válka jako historická událost zakládající dějiny 20. století, nebyla pro jádro této generace formativním zážitkem svým počátkem, ačkoliv i její příslušníci s nadšením pochodovali do boje za rakouského císaře (byť mnozí možná mysleli více na „německé“ Rakousko), ale spíše svým koncem. Konec války totiž neznamenal jen porážku a nezvratitelný zánik rakouské monarchie, ale především konstrukci nové střední Evropy na troskách středoevropských monarchií, která probíhala sice podle národního principu, ale v podstatě na úkor poraženého obyvatelstva německého jazyka.

1269 Srov. slova OBERDORFFERA, Kurta: Die Kulturpflege im Sudetengau. Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte 3, 1939, s. 276–277, který popisoval proces nacifikace a zestátnování vědeckého bádaní v souvislosti s podřízením vědecké činnosti v Sudetské župě župnímu úřadu v Liberci (respektive župní samosprávě, která do něho patřila) pozitivně jako proces naplňování dlouholetých sudetoněmeckých tužeb po kulturní autonomii.

1270 Např. A. Ernstberger, nar. 1894, E. Winter, nar. 1896, K. Oberdorffer, nar. 1900, J. Pfitzner a H. Zatschek, nar. 1901, E. Lemberg, nar. 1903, R. Schreiber, nar. 1908.

1271 Ale možná právě proto, neboť říše Františka Josefa se již tehdy zmítala v národnostních bojích.

Pokud pro ty starší z této generace znamenalo rakouské císařství ještě významnou identifikační vazbu, jako právě pro Wintera, který vítězství Rakouska chtěl věnovat své kněžství, pak rozpad rakousko-uherské říše způsobil, že jejich státní identitu obklopilo – obrazně řečeno – vakuum. Současně ovšem zánik Rakouska-Uherska zpřetrhal dosud starorakušanstvím sešněrované německé národovectví. Ačkoliv to vždy nedávali najevo, nebyla pro ně versailleská podoba střední Evropy ani v klidnějších dobách přijatelná. Nikdy se také nepodařilo dosáhnout takového stavu, aby Československo, jehož občanství měli, považovali skutečně za „svůj“ stát. Co se z toho vakuua identity zrodilo, byla zpevněná tradiční vazba na zemi (nikoliv na stát) jako domova, kde se narodili, a především na německý národ, jehož „zahraniční“ součástí se tolik cítili být. Katolický kněz Winter odtud vyvodil rozhodnutí podílet se skrze katolickou víru na duchovní obnově německé společnosti v Československu, pro kterou se v národoveckém prostředí ujal adjektivum sudetoněmecká. A důsledně u toho zůstal až do konce existence první československé republiky. Jak ale prozradila jedna poznámka českého protestantského teologa Hromádky, s nímž Winter upřímně debatoval o problémech střední Evropy, a především o problému vzájemného soužití českého a německého národa v jedné zemi, stala se Winterovým skutečným přesvědčením o nejlepší podobě střední Evropy navzdory jinak loajálnímu postoji vůči Československu nějaká obdoba říšského uspořádání, které mělo zahrnovat všechno německé obyvatelstvo, a mělo tak být „celoněmecké“. Na druhé straně ovšem v jejím rámci měli žít také Češi, protože jinak to s ohledem na národnostní promisesí střední Evropy ani nebylo možné. Český národ měl pravděpodobně mít v této Winterově představě nějaké zvláštní, autonomní postavení podle vzoru středověkých Čech v rámci středověké Svaté říše římské. Překvapivé je, že nad ústavní strukturou takové říše se Winter, který studoval také státní právo, zřejmě nikdy hlouběji nezamýšlel. Když pak přišlo mnichovské září 1938 a brzy po něm berlínský březen 1939, jako by se tato idea střední Evropy uskutečnila. Pokud byla podobná představa jen trochu rozšířená mezi německými intelektuály, pak není divu, že nejsilnější motivací přizpůsobení nacionálněsocialistickému režimu byla mezi historiky pražské univerzity, ale také mezi Winterovými přáteli kolem Staffelsteinu, touha podílet se na výstavbě nového, konečně národně sjednoceného Německa. Jako by nikdo z nich neviděl nic jiného, než Německo všech Němců. Žili v iluzi, kterou jsem nazval „iluzí mnichovských měsíců“.

Zavádějící by ovšem bylo tvrdit, že naplnění velkoněmeckých snů byla jediná motivace přizpůsobení se německých historiků nacistickému režimu. Rozpad německého politického tábora v Československu a nadšení, které ovládlo velkou část sudetoněmeckého obyvatelstva po „anšlusu“ Rakouska, dosvědčují, že silně zapůsobil Haffnerem zmíněný „efekt“ potvrzených státnických schopností Adolfa Hitlera. Analýza protektorátní kariéry u Eduarda Wintera kromě toho ukázala, že důležitou roli hrál také „oportunismus“ v původním slova smyslu, neboť s novým

režimem přicházely skutečně nové „možnosti“. Na Winterově dopise Wostrymu z prosince 1938 je zřejmé, že si s ohledem na vlastní zajištění nedělal mnoho skrupulí s využitím nešťastného osudu těch, kteří byli z nacistické společnosti vyloučeni na okraj. Nemuselo přitom jít a ani nešlo o aktivní útok na tyto nešťastné kolegy. Winter k řešení vlastní komplikované situace v rámci katolické církve, do níž se dostal kvůli svému národoveckému nadšení, chtěl „jen“ pasivně využít antisemitských zákonů nacistického režimu. Smutné je především to, že se přitom v dopise ani slovem nezmínil o nespravedlnosti, která se tak jeho kolegům děla.

Kromě toho je pravděpodobné, že důležitou motivací Winterova přizpůsobení a také jeho aktivismu v prvních letech okupačního režimu mohl být strach, zmiňovaný Haffnerem na prvním místě, onen mrazivý pocit nejistoty a ohrožení, že se nakonec sám ocitne na černé listině režimních nepřátel.¹²⁷² Vzhledem k tomu, že v hledáčku bezpečnostních služeb SD byl již před rokem 1938, je možné, že byl skutečně vystaven určitému nátlaku a vyhrožování. Avšak strach vždycky nemusí být podmíněn obavou z fyzické likvidace. Pro ambiciózního vědce, jakým Winter byl, byla již představa ztráty možnosti vědecky pracovat dostatečnou hrozbou. Navíc je třeba domýšlet situaci z jeho pohledu. Po odchodu z Teologické fakulty, opuštění kněžské služby a založení rodiny by se při ztrátě možnosti působit na Filozofické fakultě ocitl zcela ve vzduchoprázdnu. Jaká by v tom případě byla situace jeho nebo členů jeho rodiny, si můžeme jen spekulativně představovat.

Nakonec se dostáváme ke dvěma motivacím, které souvisejí s přizpůsobením se totalitárnímu režimu spíše odvozeně. Winter se totiž rozhodl opustit Teologickou fakultu v okamžiku, kdy ztratil jistotu a důvěru v možnost dále působit jako prostředník mezi katolickou církví a nejmocnějším názorovým proudem přítomnosti – nacionálním socialismem. Když pak pochopil, že ani nacionální socialisté nehodlají tolerovat žádné křesťanské náboženské hnutí, byť by vycházelo z národoveckých principů, vzdal praktické pokusy o církevní reformu a rozhodl se v tom pokračovat již jen „teoreticky“ pomocí svých historických prací. Rozhodnutí mu ulehčily osobní důvody, které byly zřejmě nakonec rozhodujícím momentem. Výsledkem bylo naprosté přizpůsobení se a rychlý vzestup mezi přední historiky nacistického okupačního aparátu, dodávající propagandistické články v duchu okupačního pojetí českých dějin a také odborné expertízy pro říšské i okupační úřady. Za loajalitu a dobré služby ho na oplátku státní i stranické orgány nacionálněsocialistického režimu až do konce války akceptovaly a podporovaly.

Ačkoliv nelze pochybovat o Winterově zjevné kolaboraci, výsledky jeho vědecké práce (zvláště pak o josefinismu), kontinuální sledování vlastních témat skrze všechny biografické zlomy, některá poválečná svědectví a materiály z pozůstalosti

1272 Na tuto otázku po principech vlády v totalitních režimech jedné ideologické strany si francouzský sociolog Raymond Aron odpověděl právě takhle: „Jaký je duševní stav disidentů, který je pro bezpečnost státu nejvýhodnější? Strach. Ti, kdo nevěří v oficiální státní učení, musí být přesvědčeni o své bezmocnosti.“ ARON, Raymond: Demokracie a totalitarismus. Brno 1993, s. 47.

s českými kolegy naznačují, že určitá část jeho přizpůsobení se v nacistickém systému a do určité míry také během pokračování kariéry v komunistické NDR mohla být především draze zaplaceným maskováním a ochranným pláštěm vědeckého přežití. Tedy tím, pro co polský básník a esejista Czesław Miłosz použil arabského výrazu *ketman*. Mezi sedmi typy různých *ketmanů* Miłosz analyzuje také „*ketman* profesionální práce“, který nutí vědce vyměnit vlastní čest za „přístup do laboratoře a peníze na nákup vědeckých přístrojů“. Zdá se, že tady Miłosz stručně a bezděčně předložil jeden z pravděpodobných interpretačních modelů Winterovy vědecké kariéry napříč různými politickými režimy.

Výklad pouze prostřednictvím *ketmanu* ovšem zploštuje Winterovu biografii jen na jednu – kariérní – rovinu. Vzbuzuje navíc neoprávněný dojem, že pod maskou *ketmanu* zůstávalo myšlení nedotčené. Jako by šlo o jistou formu vnitřní emigrace. Ale to je omyl. Strategie Winterova maskování by nebyla dlouhodobě úspěšná, kdyby ji nedoprovázely proměny habitu. Jinými slovy, Winterovy adaptace nebyly jen maskováním vycházejícím z kalkulu o možnostech kariéry, ale byly vždy také výsledkem vnitřní hodnotové krize a myšlenkových proměn. První krize narůstala pozvolna během 30. let. Winter stále více ztrácel respekt vůči instituci katolické církve a začal si vykládat křesťanskou ideu nezávisle na platném církevním učení. Nalezl tady také ideový pramen svých budoucích historických zkoumáních o reformě církve. V letech 1940/41 nechal vztah s katolickou církví dojít až ke konfliktu nejen kvůli pokračování ve vědecké kariéře, ale také proto že se chtěl aktivně podílet na budování nového nacionálněsocialistického Velkoněmecka. A podobně to bylo i o pět let později. Spojil se s levicovými intelektuály a s okupačními sovětskými vojáky ve Vídni nejen kvůli univerzitní profesuře, ale také proto, že si pod dojmem zážitku válečné porážky (již druhé v jeho životě) vysvětlil katastrofu roku 1945 jako důsledek přepjatého německého nacionalismu. Proto také využil jako jeden z mála sudetoněmeckých vysokoškolských profesorů nabídky stát se univerzitním profesorem v sovětské okupační zóně Německa. Tam pak v souladu s režimní ideologií a s podporou mocenských struktur NDR (byť nikoliv bezvýhradnou) rozvíjel druhou linii svého historického bádání, které v jeho očích přispívalo k tomu, aby se již neopakovala další německá porážka. Společně se svými žáky, které vychoval na univerzitách v Halle a v Berlíně, formoval významnou část východoněmeckého obrazu dějin střední a východní Evropy. Ač tedy dlouhá desetiletí uskutečňoval historický výzkum v loajálních službách nedemokratických politických režimů, charakterizuje historiografickou stopu tohoto historika původem z Čech s reformně katolickými kořeny punc nezaměnitelné vědecké metody i myšlenkové originality.

Představme si nakonec, že by se k tomuto závěru mohl vyjádřit sám Eduard Winter. Snad by si na obhajobu vzpomněl na jednu svou starou metaforu o horolezci, který chce zdolat horský štít. Prostřednictvím této metafory kdysi vysvětloval mládežníkům ve Staffelsteinu, jak je potřeba postupovat, má-li se idea stát sku-

tečností. Podobně jako neuskutečňená idea je i horský vrchol vytouženým cílem, jehož má být dosaženo. Horolezec se při postupu vzhůru těsně přimkne ke skále, podrobně prozkoumává píď po pídi její povrch a využije každého vhodného výstupku, aby se přiblížil cíli a nezřítit se. Jen tak lze úspěšně dorazit na vrchol, psal tehdy Winter, jen tak – studiem a poznáním skutečnosti – lze ideu uskutečnit.¹²⁷³ Avšak kdyby chtěl hypotetický Winter použít stejnou metaforu k objasnění celého svého života, ztroskotal by. Uznat by mohl jen jediné. Horolezec, který vystoupal na vrchol, nebyl tím stejným horolezcem, který do hor vyrazil, a ani hora, kterou slezl, nebyla tou samou horou, na kterou vyrážel.

1273 WINTER, Eduard: Ideal und Wirklichkeit, Staffelstein 8, 1927, s. 5–6.